

१३. यशवंतराव चव्हाण यांचे अस्पृश्यताविषयक विचार व कार्य

Dr. Tardalkar Sandeep Sambhaji
HOD, Department of History, T. C. College, Baramali

यशवंतरावांना ७१ वर्षांचे (१२ मार्च १९१३ ते २५ नोव्हेंबर १९८४) आयुष्य लाभले. पैकी ५७ वर्षे त्यांनी समाजसेवा जीवनाने व्यतित केली. अनेक वर्षे ते प्रात्यक्ष सत्तेत होते किंवा त्यांचा पक्ष सत्तेत होता. अशा व्यक्तींचा जसा राजकारणात अर्थकारणात प्रभाव पडता त्याचप्रमाणे सामाजिक जीवनावर देखील प्रभाव पडतो. म्हणून यशवंतरावांची सामाजिक भूमिका समजणे आवश्यक ठरते. या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून महाराष्ट्रातील सामाजिक परिस्थितीबद्दलचे, प्रामुख्याने अस्पृश्यता परिस्थितीबद्दलचे यशवंतरावांचे आकलन काय होते आणि या सामाजिक परिस्थितीत सुधारणा करायच्या असतील तर राजकारणाप्रकारची धारणे आखली पाहिजेत याबद्दलच्या त्यांच्या भूमिकेचा आढावा घेण्यात आला आहे.

भारताच्या सामाजिक परिस्थितीबाबत यशवंतरावांनी मखाल व गर्भीर विचार केलेला आहे. जानेवारी १९६८ मध्ये लिहिलेले यथे अभ्यासगटासमोर भाषण क्रताना सामाजिक क्षेत्रातील आढाव्याविषयी ते म्हणतात, ".... अगदी आजही जाती, पोटबाती, धर्म प्रदेश, भाषा, बोली, अशा एक ना दोन अनेक गोष्टींमुळे आम्ही विभागले गेला आहोत. या विभाजक प्रवृत्तींमुळेच भारत इतिहासात प्रदीर्घ काळ परकीय अमलाखाली गाजला व भरडला गेला. या प्रवृत्ती आजही कार्यप्रवण आहेत. एवढेच नव्हे तर त्या वाटत आहेत व अधिकाधिक तीव्र वनत आहेत असे दृश्य दिसते." यावरून अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाकडे ते कशा तऱ्हेने पाहतात हे स्पष्ट होते.

विद्यार्थी दर्शातील अस्पृश्यांच्या प्रश्नांचे आकलन व कार्य

लहानपणापासूनच यशवंतरावांचा अस्पृश्यांच्या प्रश्नाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन आपुलकीचा होता असे दिसते. 'कृष्णाकडे या आपल्या आत्मचरित्रात, लहानपणाच्या गावातील आठवणी सांगताना ते लिहीतात, ".... एक गोष्ट सांगितली पाहिजे, की सर्व समाजापासून दूर व गावाबाहेर राहणाऱ्या महार, माग, चाभार या मंडळांचा गावाराी फार कमी संपर्क असे. आणि जो असे, तो काही, ज्या माणुसकीचे मी वर कौतुक केले, तिच्याशी सुसंगत होता. असे म्हणता येणार नाही. आज दलितताचा प्रश्न म्हणून आम्हीच्या प्रश्नाकडे पाहत आहोत, तो दलित समाज तेव्हा या गावगाड्यांच्या बाहेर जे एक वेगळे जीवन जगत होता, त्याला जीवन हे नाव द्यावे की नाही, हाही एक वेगळा प्रश्न आहे." अस्पृश्यांच्या प्रश्नाची जाणीव लहान वयातच यशवंतरावांना झाली होती हे वरील नोंदीवर लक्षात येते.

विद्यार्थीदशेत यशवंतरावांनी काँग्रेसप्रणीत राष्ट्रीय चळवळीत भाग घ्यावयास सुरवात केली. या काळात काँग्रेसवर गांधी नेहरु या नेत्यांचा प्रभाव होता. यशवंतरावांनी काँग्रेसच्या या प्रमुख नेत्यांच्या मार्गदर्शनानुसार राजकीय-सामाजिक कार्ये करायला सुरवात केली. कायदेभंग चळवळीचा जोर ओसरल्यावर गांधीजींनी अस्पृश्यांच्या सेवेवर आपले लक्ष केंद्रीत केले. त्यादृष्टीने गांधीजींनी अस्पृश्यांच्या मंदिर-प्रवेशाची चळवळ सुरू करण्याचा आदेश दिला. गांधीजींचा, अस्पृश्यांच्या मंदिर-प्रवेशाचा कार्यक्रम हा प्रतिक्रात्मक म्हणून यशवंतरावांना बरोबर आहे असे वाटत होते. 'समाजाच्या सर्व शाखांना एका मुख्य प्रवाहात आणायचे असते, तर

बला, तिला धर्म या बाबतीमध्ये माणसाने माणसाला एकमेकांपासून दूर ठेवावे, हे बरोबर नाही, हा गांधीजींचा विचार यशवंतरावना याना सात।

गांधीजींच्या आदेशानुसार यशवंतरावांनी जिल्ह्यात अस्पृश्यांच्या मंदिर-प्रवेशाची चळवळ सुरू करण्याबाबत प्रयत्न केले. परंतु बाबाबातीत त्यांना सनातनी वृत्तीच्या मंडळींनी विरोध केला. तर खुद्द अस्पृश्य वर्गातील लोक याबाबत अनुत्सुक आहेत असा त्यांना अनुभव आला. एकुणच असे प्रतिकूल वातावरण असले तरी यशवंतरावांनी जिल्ह्यातील लोकांशी याबाबत विचारविनिमय केला. तेव्हा स्वराज्याच्या चळवळीत उसाहाने भाग घेणारे लोक, 'स्वराज्याची चळवळ चालविण्यासाठी याची आवश्यकता आहे काय?' असा प्रश्न उपस्थित करत त्याला प्रत्युत्तर करताना यशवंतराव म्हणत, 'स्वराज्य मिळाले तरी, माणसाने माणसाला कशा-कशापासून वंचित ठेवायचे, याला काही मर्यादा आहेत, की नाही?' अशी परितीने, अस्पृश्यांच्या मंदिर-प्रवेशाची चळवळ जिल्ह्यात उभी करण्यात यशवंतरावांना जरी अपयश आले तरी याबाबत लोकांशी चर्चा करून त्यांच्या विचारविज्ञान हा अस्पृश्यांचा प्रश्न पोलाचविण्याचे कार्य यशानी निराश न होता केले.

मंदिरप्रवेशाची प्रत्यक्ष चळवळ उभारण्यात जरी यशवंतरावांना अपयश आले, तरी त्यांनी अस्पृश्यांसाठी कार्य करण्याचे सोडले नाही. लवकरच त्यांनी जेणेता गावातील मूळचंद्रभाई या गुजराथी तहणाच्या सोबतीने व कराड शहरातील देशभक्त धनिक श्री पावसाणा शिराडकर यांच्या पाठिंब्याने अस्पृश्यसेवा करण्यासाठी तालुक्यात एक मंडळ स्थापन केले. 'अस्पृश्य वर्गाशी आपला काळीज सवच प्रस्थापित हात नाही हे लक्षात घेऊन यशवंतरावांनी मित्रासाबत सुट्टीच्या दिवशी आमपासच्या खंडेगाथातील अस्पृश्यांच्या वस्तीचा जाऊन त्यांची भेट घेण्याचा उपक्रम सुरू केला. शिवेळी चांभार व माग समाजाकडून आपले स्वागत होते. परंतु महार समाजात आपल्याबाबत उपेक्षा व उदासिनता आहे असे यशवंतरावांच्या लक्षात आले. म्हणून महार समाजातील कार्वकर्ता असणाऱ्या व कराडच्या म्युनिसिपालटीत कामाला असणाऱ्या व्यक्तीशी यशवंतरावांनी याबाबत चर्चा केली. या चर्चेतून महार समाजात हात असलेल्या बदलाची जाणीव यशवंतरावांना झाली. त्यांची नोंद 'कृष्णाकाठ' मध्ये करताना ते म्हणतात, "हरिजनातील हा पार मंडा विभाग (महार समाज) विचाराने आणि मनाने आमच्यापासून वेगळा झाला आहे. त्यांच्या आकांक्षा आणि भावना जाग्या झालेल्या आहेत. त्यांच्यामध्ये हळूहळू शिक्षणाचा प्रसारही होऊ लागला आहे. डॉ. आंबेडकर यांच्या सारखे एक मोठे व्यक्तिमत्व यांच्या समाजात निर्माण झाले असून त्या सर्व समाजाने लक्ष त्या व्यक्तिमत्त्वावर केंद्रीत झाले आहे." अशी परिस्थिती असली तरी यशवंतरावांनी अस्पृश्य समाजात काम उभे करण्याचा आपला प्रयत्न सोडला नाही.

अस्पृश्य समाजात संपर्क साधण्याइतके काम निदान कराडमध्ये उभे करायचे या निश्चयाने यशवंतरावांनी अस्पृश्यांच्या वस्तीत तसे स्कूल सुरू करण्याचे ठरविले. या योजनेकडे लोकांचे लक्ष वेचण्यासाठी त्यांनी कर्मवीर आण्णासाहेब शिंदे यांच्या उपस्थितीत कार्यक्रम पडवून आणला. कार्यक्रमाचे निमंत्रण स्थित्कारण्यापूर्वी कर्मवीर आण्णासाहेब शिंदे यांनी, "माझ्याबरोबरच हरिजनालाही घरी स्वागत आणावे लागेल" अशी अट यशवंतरावांना घातली. ती यशवंतरावांनी लगेच मान्य केली व पाळली मुद्दा. कर्मवीर आण्णासाहेब शिंदे यांच्या उपस्थितीत कराडमध्ये अस्पृश्यांसाठी नाईट स्कूल सुरू करण्याबाबतचा कार्यक्रम पार पडला. परंतु या कार्यक्रमाला लोकांचा जास्त प्रतिसाद मिळाला नाही. तरीही यशवंतरावांनी कराडमधील महार वस्तीत नाईट स्कूल सुरू केली. मात्र पुढील त्यात हीड विद्यार्थी आलेच नाहीत. नंतर अधिक प्रयत्न केल्यावर काही प्रौढ रात्र शाळेत येऊ लागले. मात्र दोन-तीन विद्यार्थ्यांसाठी बंद झाले व रात्रशाळेचा हा उपक्रम बंद पडला.

अस्पृश्य वर्गाशी सगळे वाढवण्यासाठी यशवंतरावांनी जे प्रयत्न केले, त्यातून अस्पृश्यांच्या मनात अस्पृश्यता ही अन्वयात केला त्याचिषयी सुम राग आहे असे त्यांच्या लक्षात आले. याचे कारण म्हणजे, 'भारतीय संस्कृतीच्या विविधतां
दृष्टिगोचर नाही काही मन आहे. भावना आहेत. याचा फारसा विचार केलेला नाही.' हरी त्यांच्या लक्षात आले होते. अस्पृश्य
शिकणाऱ्या व कॉलेजमध्ये जाणाऱ्या अस्पृश्य मित्राबरोबर चर्चा केल्यावर त्यांच्या असे लक्षात आले की, गांधीजींच्या
अस्पृश्यांना एवढे महत्त्व वाटत नव्हते. अस्पृश्यांना वाटत होते, "तुम्हीच अन्वयात केला, तेव्हा तुम्हीच त्याची काय सुधारणा
आम्ही स्वतःच प्रयत्न करून आमच्या समाजाची प्रगती केली पाहिजे....." यशवंतरावांनी ही अस्पृश्यांची भावना ध्याऊन घेतली.

यशवंतराव मुख्यमंत्री झाल्यावरही अस्पृश्यतानिवारणाचा प्रश्न त्यांनी जिद्दाळ्याने हाताळला. मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री
१९५७ मध्ये एका भाषणात ते शासनाची भूमिका स्पष्ट करताना म्हणतात, "अस्पृश्यता निवारणाचा मोठाच प्रश्न आम्हाला
त्यासाठी सरकारने अनेक कायदे केले आहेत. प्रत्येक गावातील सार्वजनिक विहिरी व मंदिरे हरिजनांसाठी कायद्याने
आहेत. परंतु अद्यापि अशी अनेक गावे आहेत की जेथे हरिजनांना हे हक्क आजसुद्धा उपभोगता येत नाहीत. याच कारण
कायदा हा अनुज्ञापक स्वरूपाचा असतो, जे कोणी हक्क धरसास लाविले त्याच्या रक्षणासाठी कायदा उभा आहे."
अस्पृश्यांनी आपले सामाजिक हक्क वजावावेत यामाठी त्यांनी शासनाची ताकद त्यांच्यामार्गे उभी केल्याचे दिसते.
महार वतन नष्ट करणाऱ्या कायदा

यशवंतराव मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री झाल्यावर त्यांनी महार वतनाचा प्रश्न सोडवला. या वतनी पद्धतीमुळे पूर्वाश्रमीच्या
समाजाचा सर्व दृष्टीने अंध पात झाला होता. या महार वतनामुळे पूर्वाश्रमीचा महार हा गावकामगार बनला होता. मात्र, त्याच्या
ताम निश्चित नव्हते. तसेच, वेळ पडल्यावर महारांच्या घरातील सर्वच सदस्यांना गावची कामे करावी लागत. एवढेच नव्हे, तर
वतनामुळे ते महार कुटुंब एकीकडे सरकारचे चाकर होते तर दुसरीकडे रयतेचे चाकर बनले होते. या कामाच्या बदल्यात या महार
महाराकी नावाची थोडी जमीन मिळत असे. ही अन्यायकारक व्यवस्था नष्ट करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी
विहिमडळात दोन वेळा ठराव आणले होते. मात्र, त्यावेळा हे ठराव पास झाले नव्हते. मुख्यमंत्री झाल्यावर यशवंतरावांनी
पद्धती नष्ट करणारा "Bombay Inferior Village Watan's Abolition Act, 1958" कायदा पास केला.
पूर्वाश्रमीच्या महार समाजाची गुलामगिरीच्या जोखडातून मुक्तता झाली.

नव-दीक्षित बौध्दांच्या सवलती कायम ठेवल्या

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विशेष प्रयत्नांमुळे अनुसूचित जातींना राजकीय, शैक्षणिक व नोकरीविषयक सवलत
मिळाल्या होत्या. त्यानुसार हिंदूधर्मात अस्पृश्य जातींना लाभ मिळू लागला होता. मात्र, १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. बाबासाहेब
आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली अस्पृश्य जातींपैकी महार जातीच्या लाखो लोकांनी हिंदू धर्माचा त्याग करून बौध्द धर्माची दिक्षा घेतली.
त्यानंतर मुंबई राज्यातील लाखो महारांनी बौध्द धर्माची दिक्षा घेतली. महारांच्या या बौध्द धर्म स्विकारामुळे 'अस्पृश्य' या
सवलती त्यांना मिळत होत्या त्या सरकारने बंद केल्या. याचिरुद्ध नव-दीक्षित बौध्दांनी व त्यांच्या नेत्यांनी आगळ्या मागास
परिषदा भरवून, ठराव करून शिष्टमंडळामार्फत यशवंतरावांच्या पुढे मांडल्या. मुळचे जे अस्पृश्य वर्गीय, त्यांनी केवळ बौध्द धर्म
स्विकार केल्याने त्यांचा सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक मागासलेपण नष्ट होऊ शकत नाही. ही अस्पृश्य जातींनी घेतली
यशवंतरावांना पटली व त्यांनी बाबाबतीत पुन्हा सवलती देण्याचे आदेश दिले."

भूमिहीनांना जमिनी दिल्या

सार्वजनिक ह.स. १९५९ पासूनच रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडियाकडे भूमिहीनांना जमिनी मिळवून देण्यासाठी जरीब्याने करणवता आली होती. " यशवंतरावांनी ही भागणी त्यांच्या व रावण यांमधून भूमिहीनांना जमिनी वाटवणे केल्या सुरु केले. ६ जुलै १९५० रोजीच्या शासकीय आदेशामध्ये गृहबांधणी व लागवडीसाठी सरकारी पट्टीक जमिनी देण्यासाठी इच्छित होते. त्यामुळे ३, ३२, ००० हेक्टर पट्टीक व जंगल जमिनीचे वाटप करण्यात आले. लागवडीसाठी जमिनीक सहाय्यही देण्यात आली."

अशाप्रकारे, विद्यापीठ दशोपासूनच यशवंतरावांनी अस्पृश्यतेचा प्रश्न ठोपून घ्यायचा उद्योग केला. मुंबईत स्यातले चळवळीचा भाग ठोपून अस्पृश्यतेद्वारा रावणेचा आहे ते त्यांनी जाणले होते. त्यादृष्टीने काही प्रयत्न त्यांनी रावणने. अस्पृश्यतेची काळे वळवळा यशवंतरावांनी सातत्याने प्रयत्न केले. याबाबतीत त्यांना ह्या तसा प्रतिरोध मिळाला नाही. तरी त्यांमार्फत काही काळात खेळून त्यांनी अस्पृश्यताबाबत मनात किती बाळगला नाही. उलट भविष्यात सतत आल्यावरही अस्पृश्यतेचा त्यांच्या व रावण यांमधून त्यांनी मान्य केत्या. भावनिक ऐक्यासाठी त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जयंतीनिमित्त मुट्टी सुरु केली. १९६२ मध्ये यशवंतरावांनी विद्यापीठ नवबोधदाच्या ताब्यात दिली. यशवंतरावांच्या या सर्वांगीण कार्यामुळेच महाराष्ट्राची पुणेगाती राज्य यशवंतरावांनी प्रस्थापित झाली.

संदर्भ

१. यशवंतराव चव्हाण, युगांतर, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९७०, पृष्ठ १९६-१९७.
२. यशवंतराव चव्हाण, कृष्णाकाठ, प्रेस्टीज पब्लिकेशन्स, पुणे, १९८७, पृष्ठ २१.
३. किता, पृष्ठ १४१.
४. किता, पृष्ठ १४०.
५. किता, पृष्ठ १४१.
६. किता, पृष्ठ १४२.
७. किता, पृष्ठ १४३.
८. किता, पृष्ठ १४५.
९. यशवंतराव चव्हाण, भूमिका, प्रेस्टीज पब्लिकेशन्स, पुणे, १९७९, पृष्ठ २४३.
१०. कृष्णाकाठ, उपरोक्त, पृष्ठ १४५.
११. यशवंतराव चव्हाण, सद्याद्रीचे वारे, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, १९८८, पृष्ठ १७२.
१२. माने प्रल्हाद, आधुनिक महाराष्ट्राच्या पुनर्बांधणीमध्ये यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास, अप्रकाशित पी. एच.डी. प्रबंध, समाजशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, २००७, पृष्ठ ४०५.
१३. किता, पृष्ठ ४०७.
१४. Tardalkar S. S., Article 'ग्रामिण महाराष्ट्रातील दलितोंची आर्थिक परिस्थिती आणि भूमिहीनांचे आंदोलन', Wagh, Manjulkar (Editors), Universal Research, Vol. 1, Issue 1, July-August 2012, पृष्ठ २१.
१५. माने प्रल्हाद, उपरोक्त, पृष्ठ ४१७-४१८.